

הרב בצלאל דבליצקי

בני ברק

קול אומר קרא

מבוא למאמרו של הגרד"צ הילמן 'לדרכם של חז"ל בהבאות
המקרא בתלמוד'

סוגיית ההפרש שנפל בנוסח המקראות הבאים בתלמוד, מול נוסח המסורה שבידנו, נידונה כבר אצל רבותינו גאונים¹ וראשונים² ובעקבותיהם חכמים נוספים³. והם ביארו דבר זה בכמה

1 ראה תשובת רב האי בתשובות גאונים קדמונים (ברלין תר"ח סי' ע"ח) ומשם באוצה"ג לברכות (תשובות לדף מת, א) ומגילה (תשובות לדף ד, א), התשובה חזרה ונדפסה מתוך כת"י אחר ע"י ר"ש אברמסון בספרו 'במרכזים ובתפוצות בתקופות הגאונים' (ירושלים תשכ"ה עמ' 131). וראה גם תשובה"ג (מוספאיה סי' כז).

2 שכתבו כי בכ"מ יש שינוי בין המסורה לנוסח הנראה מדברי התלמוד: תוספות שבת נ"ה, ב ד"ה מעבירים כתיב, [הש"ס שלנו חלוק על ספרים שלנו]; נדה ל"ג ע"א ד"ה והנשא [מיהו מצינו שהמסורת חולק על הש"ס]. אבל לא כתבו להגיה הספרים מחמת זה. וכמוש"כ מהר"י מינץ אחר שהעתיק דברי תוספות: אלמא תופסין בעלי המסורת עיקר וכותבין כקבלתן ומניחין תלמוד שלנו ותלמוד ירושלמי". ויש שחילקו בין דרשות 'שבאו בתלמוד בדרך דין ושיוצא לנו ממנו איזה פסק הלכה', בהם יש להתחשב בנוסח המקרא הבא בתלמוד ולהגיה ספרינו על פיו, לבין דרשות 'שבאו בדרך מדרש' עיין שו"ת הרשב"א (מיוחסות סי' רל"ב), מאירי בקרית ספר (מהדורת הרש"ל עמ' נח) בשמו ושו"ת רדב"ז (ח"ג סי' תקצ"ד וח"ד סי' ק"א). אבל סוגיא דעלמא כהכרעת המנחת שי שכתב (ויקרא ד לד): בכל מקום שהגמ' או המדרש חולק על המסורת בחסרות ויתרות, אנו הולכים אחר המסורת. ולא מבעיא בדרשות של אגדה כגון [בראשית כה ו] 'פלגשם' [במדבר ד' א] [כלת' [דברים א יג] אלא אפי' היכא דנפיק מיניה דינא, כגון הכא אליבא דב"ש וב"ה וכו'. וכ"ה הכרעת מהרמ"ד (ראה הערה הבאה) ברוב המקומות. [וכבר כתב הרחיד"א (דבש לפי מערכת ב' אות כא): 'הרמ"ד' ז"ל בשתי ידות ובס' מנחת שי וכו' הם שני עמודים אשר כל בית ישראל נשען עליהם].

3 רמ"ע מפאנו (שברי לוחות, צפת תרכ"ד דף ה, ב), רמ"ד"ל (אור תורה פרשת חיי שרה ופרשת ויקרא). וע"ע דרכי השינויים לבוב תר"ל; המסלות (לש"ר בן ח"ל העדולמי, ווילנא תר"ל מאמר א' 'מסלות כל בני חלוף'); הגר"ח העליר, 'על תרגום השבעים, נ"י תש"ד, (עמ' 67 ואילך). ושם כאן המקום להעיר: בספר אמת ליעקב על התורה, נאספו ונערכו לדפוס מתוך כתבי מרן הגאון הרב יעקב קמינצקי זצוק"ל, ויקרא כ כג, עה"פ לא תלכו בחקת הגוי, העיר שהרמב"ם בכמה מקומות, הביא הפסוק בשינוי. במקום 'הגוי' - כפי שהוא לפנינו: הגויים. ובסוף הדברים כתב, שמצא כי כן הוא בחומש השומרונים, 'ואולי שכן היה כתוב בספרי הרמב"ם' ובלא ספק כי הגר"י שציין דברים אלו לעצמו, לא היה מביא דברים בסגנון זה בדפוס. ומצאתי שהגר"ק עצמו העלה על נס וציין לשבח מי שהסתייג מדברים אלו, כאשר נכתב בספר 'רבי יעקב קמינצקי', ירושלים תשנ"ז עמ' 446 שם מסופר כי אנשי הח"ק קברו בקבר המוכן לו מחיים חכם אחר והועידו לו קבר חדש במחיצת הגאון ר' חיים העליר, ר' יעקב התבטא אז בגדלותו של הגר"ח ובין הדברים אמר כדברים האלה: 'לדעתו היה ר' חיים העליר מגדולי הת"ח של הדור וכו', ברם דוקא עומק אמונתו של ר' חיים היא שהניחה את דעתו בהקשר לחלקת הקבר החדשה שלו, הוא סיפר את המעשה בו העיר בפני ר' חיים כי בשלושה מקומות מצטט הרמב"ם את הפסוק המתייחס לאיסור הלאו ללכת בחוקות הגויים בלשון רבים דהיינו בחוקות הגויים ולא חוקות הגוי כפי שמופיע בספרי התורה אשר מצויים בידינו. היתכז ובידיו של הרמב"ם היה מצוי ספר תורה שונה באות?

דרכים. אלא שעיקר עיונם של קדמונינו לא היה, אלא במקומות הספורים בהם מצינו דרשות המיוסדות על נוסח שונה מן הנוסח שלפנינו⁴.

לצד זה, חזון נפרץ הוא בתלמוד: הרצאת המקראות שלא כהויתן. וכבר מצינו בדברי רבותינו שהראו עליו בכמה מקומות וכתבו בצידו 'כי דרך התלמוד הוא לקצר בפסוקים ופעמים שמוסיף'⁵. אלא שלשון רבותינו באה בקוצר דברים, ואילו פרטי ודרכי השינויים רבים. מאמר זה של הגרד"צ הילמן זצ"ל, מגיה אור על סוגיא זו ומראה לה פנים חדשות ומסבירות. טרם נציע עיקרו של מאמר ועל מה הוטבעו אדניו, נפתח מדברי רבותינו בסוגיא זו:

הרצאת המקראות שלא כהויתן במשנת ראשונים

שנינו בגמ' שבת קכח, א: הקדש שחיללו על גבי קרקע, דרחמנא אמר ונתן הכסף וקם לו. וכתבו תוספות:

ונתן הכסף וקם לו – אין הפסוק כן אלא ויסף חמישית כסף ערכך עליו וקם לו [ויקרא כז יט] ודרך הש"ס לקצר ולומר בלשון אחר קצר כי ההיא דפרק הדר

תהה ר' יעקב, רבינו נקט שבן שיחו, המומחה העולמי לענייני תנ"ך יהנה מההמצאה, אולם לשמע הסברא חוורו פניו של ר' חיים כסיד. ר' יעקב כה נפעם למראה השלימות באמונה באותו מקרה, עד שהשלים בקלות עם שינוי מקום קבורתו, בהיותו עתיד להיטמן סמוך לר' חיים העליר... ולענין עצמו: מן המקומות אותם מנה הגר"ק בהם הביא הרמב"ם המקרא בשינוי, הוא במשנה תורה פי"א מהל' ע"ז ה"א. אבל ב'ספר החתום' (הוא שהרמב"ם אישרו בחי"ק) שם כתוב כבמקרא בחוקת הגוי וכו'. הא חדא ועוד: אם היינו מוצאים כן בדברי הרמב"ם, הרי שהדבר היה עולה יפה עם שיטתו של הגרד"צ שתבאר לפנינו, לפיה נהג הרמב"ם מנהג חז"ל להביא את הפסוקים בשינוי לשון ע"מ שיהיו מבוארים יותר. והרי 'הגוי' לא מפורש בו איזה גוי, ואנו צריכים לסיפא דקרא, 'אשר אני משלח וכו'', ולפיכך נוח יותר לכתוב בקיצור: 'הגויים'. אכן כאמור א"צ לכ"ז. [ועייין גם מש"כ לפי"ד ר"י בלאו בשולי תשובת הרמב"ם (ח"ב עמ' 446)].

4 רובם נאספו ע"י הגרעק"א בגליון הש"ס לשבת (שם) והגאון ר' ישעיה פיק בהפלאה שבערכין (אות מאה). רוב השינויים הם בכתוב מלא וחסר, ובכמה מקומות (בנ"ך ולא בתורה) שינוי תיבות. וז"ל הרב יד מלאכי (ח"א כללי החי"ת סי' רפ"ג): 'דבשלמא בחסירות ויתירות כההיא דמעבירם כתיב, וההיא דכתבו עוד התוס' בנדה ל"ג א' גבי והנשא וכן ההיא דפלגשם וכלת משה ואחרים כאלה מחסירות ויתירות וכו' נגד ספרים שלנו, מצינן למימר בהו שפיר, דיש חילוף גרסאות מהש"ס או המדרש או הזהר חולקים על המסרה וכמו שתמצא טעם לזה בר"מ פרשת פנחס רצ"ד א', וע"ע פירוש הרמ"ז על הזהר כ"י סוף פרשת חוקת, אבל בפסוקים ותיבות כמו זר נחשב לומר שנפל טעות בכל הספרים, או דאית בהו חילוף נוסחאות'.

5 אף שכאמור יש להבחין בין שתי הסוגיות, של דרשות המיוסדות על שינויים בהם עסקו הגאונים לבין הרצאה סתמית של המקראות שלא כנוסחתן במקרא וכאמור מעלה, עכ"ז ניתן להשתמש בדברי הגאונים גם על הקבוצה האחרונה. וז"ל תשובת גאון (בתשובה"ג ליק הנז"ל הערה 1): ועוד רגילים וז"ל שאומרים טעם המקרא שלא בלשון הכתוב כדאמרין (שם פ"א ב) מהיות טוב אל תקרי רע ומקשינן ומי כתיב כי האי גוונא ומהדרין כי הא דכתיב אל תמנע טוב מבעליו והכא נמי כתיב הולך את חכמים יחכם ורועה כסילים ירוע ע"כ.

[עירובין דף סה.] רבי חנינא ביומא דרתח, לא מצלי שנאמר בצר אל יורה⁶. ובפרק הרוואה [ברכות דף נה:] שנאמר כל החלומות הולכים אחר הפה⁷.

כיו"ב כתבו תוס' בעירובין שם, ע"ד הגמ': אמר רב חייא בר אשי אמר רב: כל שאין דעתו מיושבת עליו – אל יתפלל. משום שנאמר בצר אל יורה. רבי חנינא ביומא דרתח לא מצלי. אמר: בצר אל יורה כתיב. וז"ל:

בצר אל יורה – פירש בקונטרס בדקתי אחר מקרא זה ואינו בכל הכתובים וכו'⁸ ור"ת מפרש דמהאי קרא קדריש היערוך שועך לא בצר [איוב לו יט] כלומר בשעת צרה אל תערוך תפלתך כשיש טירוד ובכמה מקומות רגיל הש"ס לקצר המקרא כגון ונתן הכסף וקם לו.

וכך כתבו תוס' גם ע"ד הגמ' מגילה ג, א: אמר לו: על איזה מהן באת – אמר לו: עתה באתי מיד [יהושע ח'] וילן יהושע בלילה ההוא בתוך העמק. וז"ל:

וילן יהושע בלילה ההוא בתוך העמק – לא כתיב בהאי קרא כן אלא כשצר על יריחו כתיב וילן בלילה ההוא בתוך העם וכשצר על העי כתיב וילך בלילה ההוא בתוך העמק ודרך הש"ס הוא לקצר הפסוקים ולערבם יחד כמו ונתן הכסף וקם לו.

ובגמ' בבא בתרא קכג, ב: אמר רבה בר שילא ישעי מבני מנשה אתי, דכתיב: ובני מנשה חפר וישעי. וכתב הריטב"א בחידושו שם וז"ל:

אין המקרא הזה בשום מקום אלא מקרא מקוצר בדברי הימים מונה ישעי בתוך בני מנשה ודרך התלמוד לקצר בפסוקים ופעמים שמוסיף כדאיתא במסכת תענית

6 ראה לקמן.

7 וכך שנו בגמ' ברכות שם: אמר רבי ביזנא בר זבדא אמר רבי עקיבא אמר רבי פנדא אמר רב נחום אמר רבי בירים משום זקן אחד, ומנו רבי בנאה: עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלים, ופעם אחת חלמתי חלום והלכתי אצל כולם, ומה שפתר לי זה לא פתר לי זה וכולם נתקיימו בי, לקיים מה שנאמר: כל החלומות הולכים אחר הפה. אטו כל החלומות הולכים אחר הפה קרא הוא אין, וכדרכי אלעזר, דאמר רבי אלעזר: מנין שכל החלומות הולכין אחר הפה 'שנאמר' [בראשית מ"א יג] ויהי כאשר פתר לנו כן היה. 'ומשם ראייה דאפשר לומר שנאמר אם המכוון נאמר, אף שאינו בלשון זה'. הגר"י בכרך בעל חוות יאיר, בספרו מר קשישא עמ' קצו.

8 ודבר מפליא כתב הרב המגיה לספר ראש משביר (להרב המשבי"ר, ליוורנו ת"ר, דף ל"ו ע"א) ה"ה רבי שמואל הלוי ק' יולי וז"ל: אמר הצעיר שמא"י הלוי, זכורני שראיתי בכתבי הרב הגדול כמוהר"ר יעקב אבן צור זלה"ה, שראה בכתבי החכם כמה"ר יעקב עטיא ז"ל כי בעיר פאס יע"א הובא לידו ס' אחיה השילוני וכתוב בו פסוק זה, וז"ל: 'ויאמר שלמה אל כל העם: שפטו איש את אחיו בצדק, איש מכס בצר אל יורה', ע"כ. אך לא נשאר בזכרוני באיזה קאפיטולו מהספר. וזאת תהיה לעדה כי הן בעון עול הגלות ומגרש"י הערים היו בעכרנו לאבד ממנו כל הון יקר ונעים, תורתן של ראשונים כמלאכים, ואף גם זאת דברי הנביאים פה אחד'. [וכבר כתבו תוס' עירובין שם: ומצינו בכמה מקומות שמביא הש"ס מקראות שכתובים בספר בן סירא. על מקור חיצוני נוסף המובא בגמ' בסגנון פסוק, ראה מש"כ הגר"ח ארנטרובי אב"ד מינכן, בספרו עיונים בדברי חז"ל ובלשונם, ירושלים תשל"ח עמ' 132 לשער כי הפסוק המובא ביבמות פו. ב 'ושוטרם הרבים בראשיכם' מקורו ב'מגילת בני חשמונאי' שאינה בדינון.]

[כט, ב] לתת להם אחרית ותקוה וגו' בגולה⁹ [ירמיהו כט, ב], שהוסיף 'בגולה' על המקרא, לפי שזה עניינו למעלה מאותו מקרא אבל אין בעיקר המקרא אלא לתת להם אחרית ותקוה ותו לא מדי.

וכן העלו בעלי הכללים ראשונים גם אחרונים: הר"ש מקינון בספר כריתות¹⁰, הליכות עולם לר"י בן יוסף הלוי¹¹, כללי הגמרא למרן שם, הגר"י בכרך בספרו מר קשישא¹², יד מלאכי¹³ ועוד.

ואף גדולי האחרונים השתמשו במטבע זו כאשר מצאו מקראות בתלמוד שלא כנוסחתם שבמקרא, כמש"כ מהרש"א¹⁴, ב"ח¹⁵ תוס' יו"ט¹⁶ ועוד וכבר האריך בזה הגאון הנפלא ר"ז שטרן בחיבורו 'תהלוכות האגדות'¹⁷ בעושר מקורות כדרכו.

וז"ל הגאון רבי אליהו גוטמאכר מגריידיץ¹⁸: ואציג כאן מה שלע"ד יהי מצוה לפרסם ברבים, שנמצא בש"ס הרבה, אשר רבים תמהים מה שהעתיק הגמרא קראי משונה שנמצא בתנ"ך, ואמנם איתא כיוצא בהרשב"א בסוף ש"ד והועתק בב"י יו"ד קפ"ז, שמביא הגמרא לשון התוספתא וסיים: ודרך הגמרא בכל מקום להוסיף בלשון התוספתא דרך פירוש בעלמא ושונין כאילו הוא מגוף התוספתא עכ"ל. והמדייק בכל הש"ס שנמצא כן [קראי משונה], ימצא שהיה מקום לפרש הקרא באופן אחר, וידעו שהאמת הכונה כפי דבריהם, הוסיפו בתיבה אחת או בגרעון תיבה אחת, לצרף יחד התיבות לפי הכונה והציגו כך ואין בזה שינוי דהא בתנ"ך אינם משנים חלילה רק מראים בדרשותם שכן הוא וכו'.

ומן האחרונים יש שהוסיפו ליתן טעם בדבר: אם משום שנשמרו מאיסור 'דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן בע"פ'¹⁹, ואם משום שרצו להפטר מחובת שרטוט²⁰, ומהלך טעמי

9 כ"ה בע"י בדפו"ר וכ"ה בכי"מ אבל לפנינו ליתא. עיין דק"ס שם.

10 ח"ה ש"א יח.

11 שער שני ל"ו. מהדורת מכון שער משפט עמ' סז.

12 ירושלים תשנ"ג עמ' קצ"ו.

13 כללי החי"ת אות רפ"ג.

14 ח"א, ב"ק קיט, א: וכתוב יכין רשע וצדיק ילבש - קרא לא כתיב הכי באיוב רק כתיב יכין וצדיק ילבש וברישא דקרא כתיב זה חלק אדם רשע וגו' ונחלת עריצים וגו'. וראה גם מהרש"א ב"מ נ"ד ע"א על רש"י ד"ה הרי אמרו.

15 ראה לקמן.

16 סופ"ד מחולקין ובברכות פ"ז מ"א.

17 פט"ז.

18 בהגהותיו לברכות סד, א. וז"ל שם בתחילת דבריו: גמ' כל אלה מבני עובד. וכן איתא בעין יעקב הקטן, אמנם בשאר דפוסי הש"ס הישנים כפי אותם שראיתי איתא כל אלה לעובד וגו' ואחיהם אנשי חיל. וכן איתא בע"י הישן אלא בגליון הש"ס מצוין מבני עובד איש.

19 כמש"כ הבית הלוי בהקדמת ספרו: 'ולדעתי זה הטעם דנמצא בגמרא איזה פסוקים בשינוי הלשון ממה שהוא כתוב כמו ונתן הכסף וקם לו משום דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה וכשהיו דורשים הפסוק היה אומרים אותו מן הכתב ולפעמים כשלא היה מצוי להם הספר במקום ההוא היו אומרים הפסוק בשינוי קצת רק שיבואר בו כוונת הדרשה'.

20 עיין מה שהביא בזה הגר"ז ש בתהלוכות האגדות שם. ועיין כוס הישועות ב"מ כג. ב תוס' ד"ה באושפיזא.

סירסו המקרא בחסיר ויתיר ואף הטילו בו שינויי מה. במאמר שלפנינו מראה הגרדצ"ה את נימוקי השינויים כי רבים הם ויסודם לא מטעמים חיצוניים, אלא צורך שראו חכמים באותו מקום שלשמו הובא המקרא.

עבודתו של הגרדצ"ה הילמן וצ"ל

במאמרו 'תעלומת ספר תוספות טוך על מסכת קידושין', ישורון כא עמ' תשנ"ג, כתב הגרדצ"ה הילמן וצ"ל²¹:

אך מצאתי עוד שיבוש שיש להעיר עליו כי נכשלו בו רבים והוא מה שהדפיס גם הוא וגם רמ"י בלוי בדף כ"ו ע"ב ערים מצורות במ"מ במקום בצורות בבי"ת כי מצאו כך בגמרות שבידם ש"תוקנו" עפ"י הכתוב במקרא, ולא ידעו שהנכון בצורות ככתוב בכל כתיב"י ובכל הדפוסים הישנים דקידושין ודב"ק ובירושלמי דקידושין פ"א ה"ה ופאה פ"ג ה"ז ומרש"י ותוס' וכל מפרשי התלמוד וכל ספרי הגאונים והראשונים שנכתבו קודם המצאת הדפוס ובכל הפוסקים מן הב"י עד קצה"ח שהעתיקו מספרי התלמוד והפוסקים שבדפוסים הישנים.

ונכשלו בזה המדפיסים והמגיהים שבמאותים וחמשים השנים האחרונות ש"תיקנו" את ספרי הדפוס שחזרו והדפיסו, וכן נכשלו בזה הרכה ממהדירי הראשונים ש"תיקנו" את כתיב"י שהעתיקו מהם.

וכתבתי רשימה ארוכה, יעזרני המקום לפרסמה, שהשתדלתי בה להוכיח שרוב השינויים מלשון הכתוב במקרא בלשונות הפסוקים שהביאו חז"ל והראשונים נעשו במתכוון ושלא בצדק "תוקנו" ע"י המדפיסים ומגיהי התלמוד האחרונים והסברתי בה את דרך חז"ל וטעמם בשינויים אלו ע"י דוגמאות רבות. ודע שכמעט כל ה"תיקונים" מסוג זה אינם נמצאים בהגהות מהרש"ל ומהרש"א ומהר"מ לובלין והב"ח והגר"א ואינם אלא מעשי המגיהים האחרונים²².

שנים הרבה שקד הגרדצ"ה הילמן על עבודה זו, תוך כדי לימודו קיבץ על יד על יד, מזכרות רבות בהם רשימות וציונים למקומות בהם מופיעים בגמ' פסוקים בשינוי מנוסח הספרים שלנו, ולרוב הוגהו בדפוסים החדשים.

ובשד"ח פאת השדה מערכת האלף אות כא, ומש"כ ר"ר מרגליות בספרו המקרא והמסורה עמ' ט'.

21 עמ' תשנ"ד.

22 כיו"ב מצאנו רשימה קצרה שכתב הגרדצ"ה במכתב תורה: דרך חז"ל בהביאם פסוקי המקרא להשמיט מהם את מה אינו נצרך לעניינם. וכך נהגו רש"י ותוס' והפוסקים, חכמי ישראל שהגיהו את ספרי חז"ל, כמהרש"ל ומהרש"א ומהר"ם והב"ח והגר"א לא העירו ע"ז כלום. בדורות האחרונים היו רבים מן המהדירים שחשבו שבטעות סופרים נשמטו השמטות אלו ו"תיקנו" אותן, אביא דוגמא וכו' [הדברים נעתקו בגוף המאמר]. המגיהים המומחים שבימינו שהבינו את סיבת ההשמטות, דרכם להחזיר לישנם את הנוחסאות הישנות לפעמים בצירוף הערה מן הצד ולפעמים בלי הערה....

בעבודתו הבחין הגרדצ"ה בכו"כ תופעות:

א. פסוקים שבאו בתלמוד (וכן ברש"י ובתוספות) כשבהם תיבות שונות לגמרי מן התיבות שבמקרא, הגרדצ"ה הראה ברוב המקומות טעם הדבר שעשו כן חז"ל בעלי התלמוד: אם בשל תיבה קשה הטעונה הבהרה²³, ששמו במקומה תיבה קלת הביאור ואם בשל טעות העלולה להגרם מקריאת הפסוק לפו"ר, וכדברי הגר"א גוטמאכר הנז"ל.

ב. פסוקים שבאו בתלמוד כשבהם נוספו תיבות שאינם מופיעות במקרא, לדעתו נעשו כן שלא במקרה אלא כדי ליתן תוספת ביאור²⁴ במקום הנצרך²⁵.

23 בשמואל א' פכ"ה שמואל א פרק כה פל"א: וְהֵיטֵב יִקְנֶן לְאֹדְנִי וְנִכְרַתְּ אֶת אֲמָתִי: מקרא זה הובא בגמ' מגילה יד, ב. והגרדצ"ה העיר כי בכל דפו"י הובא בשינוי: והיה כי יטיב ה' לאדוני, ולדעתו זאת משום הקושי שבתיבת והטיב, בהופעה זו, וכאשר מצינו בדברי המפרשים שם שטרחו בביאורה. עוד הביא הרד"צ שם מהדק"ס כו"כ כתבי יד וכן מע"י דפו"ר, שכולם הביאו את המקרא בשינוי מה ('כאשר ייטיב', 'ויהי כאשר יטיב', 'והיה כי יטיב', וכו'), וכ"ז משום הקושי שבתיבת והטיב שבמקרא. ולכאורה מריבוי שינויי הנוסח כאן, נראה איפוא, שצודק הגרדצ"ה שבמקום קושי החליפו לתיבות מבוארות, אלא שנראה עוד שהסופרים הם שעשו כן במקום שמצאו קושי לפניהם, ולא חז"ל. דאלת"ה צא ופרנס ריבוי הנוסחאות בזה. ורחוק מאד לומר שכל נוסח ונוסח משקף מהדורה אחרת בדחז"ל. וצ"ע.

24 'מעשה וישב בביתם של הגאון רא"ז מלצר ורעיתו הרבנית בילה הינדא אחד מגדולי הדור [נהגרא"מ שך זצ"ל] הרבנית שמעה שהאורח מזכיר את הפסוק במשלי (פכ"ז פי"ד) 'מברך רעהו בקול גדול בבוקר השכם בערב קללה תחשב לו'. לא כך כתוב, המילה בערב אינה כתובה בפסוק, אמרה הרבנית בילה הינדא. הת"ח עמד על דעתו וגם הרבנית עמדה על דבריה, הת"ח קם ממקומו ניגש לארון הספרים לקחת את מסכת בבא מציעא, פתח בדף כ"ג ע"ב וקרא את הפסוק כפי שכתוב שם בתוס' ד"ה באושפיזא. הרבנית בילה הינדא לא נרתעה ולמרות שהמילה בערב כתובה בתוספות, כאילו מילה זו הינה חלק מן הפסוק, חזרה ואמרה, המילה בערב אינה כתובה בפסוק, ופתחה בו במקום את ספר משלי וקראה את הפסוק ושם לא נזכר תיבת 'בערב'. רבינו הגאון רא"ז מלצר הסביר מפני מה הוסיף התוספות את המילה 'בערב', ואמר שע"י הוספת תיבה זאת הבהיר התוספות את הפסוק, שאם אדם מתארח אצל מישהו בבוקר והאכילהו מטעמים והוא מספר על כך, יבואו אנשים שאינם הגונים ויכלו את ממונו לכן לאחר כל זאת בערב קללה תחשב לאדם זה שסיפר על הכנסת האורחים היפה בה התקבל. (בדרך עץ החיים, תולדות מרן הגרא"ז מלצר). ועיין כוס הישועות לב"מ שם.

25 וכבר מצינו בספר האמונה ובטחון (המיוחס לרמב"ן, פ"ט. מהודרת הרב שעוועל, כתבי הרמב"ן ח"ב, עמ' שע"ט) שכתב וז"ל: 'ובאמת יש פסוקים הרבה שאנו צריכים להוסיף בהם תיבה אחת או שתיים כדי להבין פשוטו ולא מפני המקרא אלא מפני חסרוננו שאין אנו מבינים לשון הקודש אלא כענין שידמה ללשון שאנו שקועים בו בגלותינו'. [נדבר זה הביא השל"ה מס' שבועות, תורה אור אות קפ"ב, בשם ספר: ארזי לבנון דף יג. ספר ארזי לבנון נדפס לראשונה בוונציה שס"א, ובו חיבורים שונים שנדפסו לראשונה ובכללם האמונה ובטחון שיוחס שם לרמב"ן. על יחוס זה פקפקו חכמים שונים, ראה מה שאסף רח"ד שעוועל בראש הספר שבמהדורתו (עמ' שמ"א ואילך). ואפשר שאף השל"ה פקפק ביחוס זה ומשום כך לא תלה הדברים באילן גדול, שו"מ שהשל"ה הביא דבר זה במקו"א (תושבע"פ כלל י) ע"ש רמב"ן].

ג. פסוקים רבים שנעתקו שלא כדרך כתיבתן שבמקרא, קרי וכתוב, מלא וחסר, סמ"ך תחת שי"ן שמאלית²⁶, בל במקום לא²⁷, אדנות תחת הוי"ה, ועוד. כי כן דרכם בהבאת המקראות.

ד. פסוקים רבים שנשמטו מהם תיבות (או וא"ו החיבור) המופיעות במקרא, וזאת משום שלא היה בהם צורך לענין שלשמו הובאו.

הצד השווה בכולן, שחז"ל לא דקדקו להעתיק המקרא כלשונו אלא פעמים הרבה הביאוהו בשינוי, חיסור ויתור, וכולם בכדי שכונת הדברים תהיה מבוארת ביותר.

לרוב רשם הגרדצ"ה את טעם השינוי שעשו חז"ל, אך יש מקומות שציין לעצמו השינוי ולא ביאר טעמו. אכן, רישום השינויים יש בו חשיבות לשעצמו, גם כי מריבוי כל המון השינויים נוכל ללמוד שאין יד המקרה בדבר, כי 'המקרה לא יתמיד' אלא שיטה שלימה של הרצאת המקראות לאו דוקא ככתבן²⁸.

26 הגרדצ"ה במאמרו הראה שדרך בעלי התלמוד לכתוב את המילים המופיעות במקרא (ובמיוחד הנדירות שבהם) בשי"ן שמאלית בסמך. וראוי להביא כאן דברי הגאון רבי יעקב שור אשר הראה כי לדעת תלמוד שלנו, שי"ן שמאלית וסמך אחד הם וז"ל: "...ראיתי בירושלמי ומדרש שה"ש ע"פ לסוסתי ברכבי פרעה איתא שם "דרש ר' פפוס לססתי ברכבי פרעה אמר הקב"ה כשם שששתי על המצריים לאובדן וכו' א"ל ר"ע דייך פפוס כל מקום שנאמר שישה כתיב בשי"ן וכאן כתיב בסמך" ע"כ, הרי נתבאר דלא רצה ר"ע לדרוש סמך בשי"ן אף שמאלית, ואולם שיטת ש"ס דילן נראה שאין קפידא מלדרוש שי"ן במקום סמך או להיפך כמו שדרשו בש"ס שבת פט: "מאי הו"ה סיני הו"ה שירדה בו שנאה" ובש"ס ב"ב עח ב: "סיחון שנקראת שיחין" ע"ש ובפרשב"ם ומדרש שה"ש ע"פ כי טובים דודיך מין אשר תשים לפניהם מה סימא זו וכו' וכו' ועיין ביומא עב: "אשר שם משה זכה נעשה לו סם חיים" וכו' ועיין היטב בתוס' פסחים מב: ד"ה וסימניך וצ"ע. וראיתי בש"ס סוטה דף ה. דשם נחלקו ל"ק ול"ב, דלדעת הל"ק דורשין השי"ן שמאלית כאילו כתיב בסמך ולדעת הל"ב יותר נוח לדרוש שי"ן ימנית במקום שי"ן שמאלית מלדרוש סמך במקום שי"ן שמאלית עיי"ש (בעי חיי, דברים י"ד כ"ג, בתוך משנת יעקב עמ' קו. ומצינו גם שהחליפו שי"ן ימנית בסמך והוא ענין אחר הנידון גם הוא שם, ועיין בענין זה גם בכתב והקבלה דברים י"ד פכ"ח). וכבר העירו שכן מצינו בפיוט 'אל אדון על כל המעשים' שנתקן בסדר א"ב ובא שם ששים בשי"ן שמאלית במקום המיועד לסמך. (עיין מבוא למחזור בני רומא, מהדורת ת"א תשכ"ו עמ' 21).

27 על תופעת חילופי 'לא' לבל' בלשון חז"ל, כבר עמד הגרי"ב, והניח הדברים בצ"ע, וכתב כי בחיבורו 'שטרי המאוחרין' ביאר ענין זה (הו"ד בילקוט הגרשוני ח"א דף י"ג סוע"א, וכתב שדברי הגרי"ב הם בהקדמתו לספר התשבי, אך יגעתי ולא מצאתי הקדמה זו בדפוס). ועיין גם שד"ח (פאה"ד, כללים מערכת ב' סי' ח - ח"א עמ' 368) שהביא דבריו. ר"ר מרגליות (מחקרים בדרכי התלמוד עמ' פח) כתב לשער, כי שינוי חכמים 'בל' תחת 'לא', משום ששנו דבריהם על פה, ובמבטאם היה מקום להחליף 'לא' ב'לו'. (והרי זה כנמסר בשם הגר"א על מלא הינ מים שאובים פוסלים את המקוה, בריש עדיות, אך כבר תמהו על פירוש זה, ראה לחם ושמלה ווילנא תרט"ו, שמות ל' כד). וע"ע מש"כ על לשון חכמים זו, ר"א קרלין ז"ל (סיני שנה לא עמ' קס"ד).

28 כ"ש שדבר זה עומד כחומה כנגד מי שירצה ללמוד מכאן את נוסח המקרא של חז"ל, שכן לא יתכן שינויים כה רבים בין הספרים. ולא ראיתי להאריך בזה משום שגם ההולכים בדרך זו, לא עשו כן אלא בדרשות חז"ל הבנויות על שינויים. ואילו להבאות סתמית לא נזקקו וכאשר פתחנו בראש הדברים.

חשיבותו של מאמר יחודי זה, הינו איפוא מכמה בחינות: רישום המון השינויים, מיון השינויים לסוגיהם, ובעיקר: מציאת השיטתיות שבהם ונימוקיהם. וכמדומה שלא בא כמותו עד הנה.

המגיהים הראשונים מול הגהת המקראות בדפוסים חדשים

משתיתם של מגיהי הש"ס הראשונים המהרש"ל והב"ח ועוד – שכמעט לא נמצא מגיהים את המקראות שבתלמוד²⁹ – למד הגרדצ"ה שדרך זו על כל אופניה, נהירה היתה להם וידעו שכן דרך בעלי התלמוד, ואין כאן טעות הטענה תיקון אלא מטבע של חכמים.

ואכן כלל זה מפורש בדבריהם: בגמ' ע"ז כג, ב הביאו ראייה מקרא דמקבלים בהמות מן הגויים לקרבן, מדכתיב: כל צאן קדר יקבצו לך יעלו לרצון על מזבחי. והוא מישעיהו ס' ז'. ושם הוא בנו"א: כל צאן קדר יקבצו לך אילי נביות ישרתונך יעלו על רצון מזבחי. הרי לנו חיסור ג' תיבות עם סירוס ג' תיבות. וכתב הב"ח בצידו: 'אע"פ דבקרא לא כתוב כך'³⁰, דהא כתיב יעלו על רצון, אלא שהתלמוד משנה משמעו וכה"ג כתבו תוס' בעירובין³¹.

וגדולה מזו נמצא אצל מהרש"ל – כמו שציין הגרדצ"ה במאמרו – שהוסיף תיבה אחת בפסוק, שאינה בדפו"י, אבל נמצאת בכמה כת"י של התלמוד³².

במאמר שלפנינו מצביע הגרדצ"ה כי מרבית השינויים שהטילו חז"ל בהבאת המקראות, לא נמצאם אלא בדפוסים ראשונים³³. אבל בדפוסים חדשים³⁴ תוקנו המקראות כדי להשוותן לנוסחתן שבספרי המקרא. פעמים הרבה נעשו הדברים בעקבות הגהותיו של הגאון ר' ישעיה פיק³⁵.

29 בהגהות הב"ח אנו מוצאים בכמה מקומות שהגיה המקראות, והגרדצ"ה נדחק ליישב מקומות אלה שיצאו מן הכלל. ראה בגוף המאמר.

30 לחסרון ג' התיבות, אין הב"ח נזקק כלל ודו"ק.

31 ועכ"ז לא קיבלו בדפו"ח את דברי הב"ח, ונסמך הפסוק לתיקון כצורתו במקרא ע"פ הגהת הגרי"ב.

32 כתב הגרדצ"ה: בכתובות קו, ב: איתיביה [דברי הימים ב' כ"ד יד] וככלותם הביאו לפני המלך ויהודיע (הכהן) את שאר הכסף. תיבת הכהן ליתה בקרא ובדפוס שונצ'ינו וויניציאה, ואיתה בכתבי ידות שבד"ס והוסיפה מהרש"ל בגמרא. ומגיהי הדפו"ח (ראיתי רק וילנא) חלקו על מהרש"ל והקיפוה בעיגולים לסימן מחיקה. ופשוט שנוספה להשמיענו מי הוא יהודיע הלז. עכ"ל.

33 המונח דפו"י בדברי הגרדצ"ה מתייחס לרוב לדפוס ונציה הראשון, ולעיתים נעשה שימוש בדפוסים אחרים, לרוב כאשר הובאו בדק"ס על אתר.

34 דפו"ח שבמאמר היינו וילנא. למעט מקומות שנזכר אחרת.

35 על הגהות הגרי"ב לתלמוד ייחד רי"ש שפיגל דברים בספרו, עמודים בתולדות הספר העברי (ח"א עמ' 414-415), ואלו מעט מדבריו שם: הגהות הגאון רי"ב פיק נדפסו לראשונה בתלמוד שהדפיס חתנו ר' יוסף מייא בדיהנרפורט, שנת תק"ס-תקס"ד, בשער התלמוד נכתב: ובפרט הוספנו הגהות ותיקונים אשר פעל ועשה ה"ה הרב הגאון המפורסם... מוה' ישעי' ברלין... אשר מצאנו ראינו בכ"י אצל הש"ס שלו והעתקנום אות באות למען זכות בו את הרבים. על חשיבותן כתב רנ"נ רבינוביץ (מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' קכז): 'והוא איזן וחקיקר ועשה אזנים לתלמוד והאיר עיני ישראל בהגהותיו. ובכל העולם כולו הכירו כרגע צאתו לאור את יקר ערכו ומעלתו, עד שלא נדפס מאותו הדפוס ואילך (מלבד דפוס

וכך, תיבות שנוספו במקראות הבאים בגמ', לתוספת ביאור – נשמטו; תיבות שלא הופיעו, משום שאין בהם צורך – נוספו (או שנוסף תיבת וגו' להראות על מקום חסרון, ויזעל חינוס הטריחו מוסיפי הוגו' את הלומד לעיין במקרא' כלשון הגרדצ"ה לקמן³⁶). וע"י כך גרעו פעמים הרבה בהכנת הדברים³⁷ ותיבות ששוננו מטעמים שונים, הוחלפו לתיבות שבמקרא³⁸. וכ"ז שלא כהוגן ושלא כדעת רבותינו בעלי התלמוד.

סלאוויטא שבסמוך שנדפס באותו הזמן ולא ידעו ממנו) תלמוד בלי הגהות הגרי"ב'. בהקדמת המדפיסים נכתב כי את הגהותיו של ר' ישעיה יקיפו בסוגריים מרובעים, כדי להבדילם מהגהותיו של ר' יוסף שמואל. כך נדפסו לראשונה הגהותיו על התלמוד, ובצורה זו נשארה הדפסת ההגהות עד ימינו. יש שנשמטו הסוגריים [מהגהותיו של הגרי"פ], כגון בברכות נג רע"א, הערה ודיון בנוסח הערוך, וזו הגהת ר' ישעיה כמוכח מחיבורו הפלאה שבערכין, ערך עשית. ויש גם להפך, היינו, הגהות המוקפות בסוגריים מרובעים, ואינן של ר' ישעיה. כגון בסנהדרין לח ע"ב על הפסוק: ויעזבו את ברית ה' א-להי אבותם, נמצאת הגהה בסוגריים מרובעים: צ"ל א-להיהם. הגהה זו אינה בדפוס דיהרנפורט. ע"כ.

36 לדעתו של הגרדצ"ה תיבת וגו' נועדה רק במקום שיש ענין בהמשך הפסוק שלא נעתק. ואולי זו משמעות דברי ר"א בחור שכתב בספרו התשבי וז"ל: 'נוהגין רבותינו זכרונם לברכה בדבריהם, כשמביאין פסוק אחד ואינם משלימים אותו כדי לקצר שלשה או ארבע תיבות כותבין וגומר, והוא פועל יוצא רוצה לומר הפסוק משלים דברו וכאשר מביאין מאמר מדבריהם ואינם משלימין אותו כותבין וכולי', אבל הגרי"ש נתנזון בתשו' שו"מ תליתאה ח"ג סי' נא, עמד בדברי רש"י (שבת כ"ג ע"א ד"ה מלא תסור), שכתב שם ע"ד הגמ' "לא תסור": מן הדבר אשר יגידו לך וגו', ולא נתבאר כוונת דבריו במה שהוסיף ע"ד הגמ' וכתב הגרי"ש: והכונה פשוטה דלא תסור הוא אמצע הפסוק [וכל פסוקיה דלא פסקיה משה אן לא פסקינן], ורש"י ג"כ לא הביא כולו שהרי מסיים ימין ושמאל ולכך כתב רש"י וגומר. [ובחי' הגרי"ש לשבת שם העיר הרה"ג המהדיר שליט"א דמשמע מדברי הגרי"ש במקו"א דדין זה דכל פסוקיה וכו' הוא גם בכתב] עכ"ד. ולדבריו לעולם יש להוסיף תיבת וגו'. אכן יש לישב דברי רש"י שם בקל, שכונתו שלא נטעה דקאי אקרא דברים כח יד: ולא תסור מכל הדברים אשר אנכי מצוה אתכם היום וגו'. וראה גם בנפש הרב (ירושלים תשנ"ט, עמ' רמ"א): רבנו [הגרי"ד מבוסטון] סיפר לנו שפעם מסר מאמר בכת"י להדפיס, וכשקיבל בחזרה מהמדפיסים את הגליונות לבדוק מצא ששינו קצת ממה שכתב הוא בכת"י שכשציטט במאמרו חצי פסוק כתב אח"כ וגו' והמדפיסים רצו לסדרו בסגנון קצת יותר מודרני והשמיטו תיבת וגו' והכניסו במקומו ארבע נקודות להורות שחסר כאן ההמשך כנהוג ורבנו אמר שהקפיד בזה דבהבאת חצי פסוק יש בזה בעיא משום כל פסוקא דלא פסקי' משה וכו' ולפיכך נהגו הגאונים מהדורות שעברו להוסיף תיבת וגו' ואולי לא סגי בהדפסת ארבע הנקודות במקום וגו'. (ועיין כוס הישועות הנז"ל הערה 20).

37 ראה למשל בשתי הדוגמאות הראשון בפרק 'לשון קצרה'.

38 במאמרו הראה הגרדצ"ה לדברי הגמ' שבת, ל, ב ופסחים ס, ב וק"ז, א: שאמרו שם שאין שכינה שורה וכו' אלא מתוך שמחה של דבר מצוה. שנאמר [מ"ב ג' ט"ו] והיה כנגן המנגן ותהי עליו רוח אלקים. וכך היה בכל דפו"י, עד שהשתנה בדפוס לובלין לנוסח המקרא ותהי עליו: יד ה'. ועי"ש מש"כ בטעם השינוי. ומעניין שעל אף שנשתנה, מ"מ נשאר מורגל כן בפי העולם, (ואולי גם בשל עוד איזה מקורות בהם מופיע הפסוק בצורה זו), ואחר שנשתנו כל הספרים שוב נבוכו למצוא מקורו, וכאשר מצאנו מסופר בסו"ס זכרון טוב 'סיפורי מעשיות מהרב הצדיק והקדוש...מנעסכאיז', ירושלים תשנ"ז, דף ס': "אדמו"ר זצוקלה"ה אמר על עצמו שהוא מבין גדול, והיו המנגנים בכלי זמר נכנסים לפרקים לתוך ביתו לנגן ובמוצאי יום טוב שבועות תרכ"ז היו מנגנים לפניו ונהנה מזה ואמר תורה על פסוק והיה כנגן המנגן בענין אלישע. בספר מלכים ב הפיטל ג פסוק סו. ואמר אדמו"ר תורה על תיבות 'ותהי עליו רוח אלקים'.

והנה הגר"ב בספרו הפלאה שבערכין³⁹ עסק בענין ההבדלים שייתכנו בין המסורה לנוסח התלמוד, וציין לכו"כ מהם, אבל כולם הם מהסוג הראשון של דרשות המיוסדות על שינויים, ואילו על הרצאת המקראות שלא כהוויתן לא הזכיר. אכן מה נדע אנחנו ולא ידע הוא, ובלא ספק היו ידועים לו כל הדברים האמורים מעלה, כאשר מצינו לו בחיבורו ראשון לציון על המשניות⁴⁰, שעל דברי התיו"ט שכתב שם, שמקרא שהביאהו רש"י ורע"ב אינו כצורתו, אלא 'אחזוהו בקצרה', כתב הגר"ב בצידו: הן אמת דדרך הש"ס לקצר פסוקים ולומר בלשון אחר⁴¹ כמבואר בתוס' שבת קכח, א וכו' אמנם כאן מי הכריחו לומר כן דהא מקרא מלא בפ' משפטים וכו'. ע"כ. אלא שעדיין לא התבררה לנו שיטתו בהגהת המקראות שבש"ס.

אכן זאת יש לשים על לב, כי הגהות הגר"פ נעתקו מן גליון התלמוד שלו, ולא תמיד כלשונם⁴². אין לנו ידיעה ברורה שבציון לשון המקרא ככתבו, ביקש הגר"פ להגיה ולתקן את נוסח המקרא שבתלמוד, ויתכן איפוא שרשמם רק כציון לעצמו להורות על השינויים בין נוסח הספרים לבין דרך הופעתן בתלמוד.

* * *

[נדפס בספר תולדות יצחק בליקוטי נ"ך] ואחר כך ציוה להביא לפניו את הפסוק ושם כתוב ותהי עליו יד ה', ואמר אדמו"ר שצריך לחפש בדברי הזוהר הק', וחיפש גם אדמו"ר זצוקלה"ה גם בני ביתו עזרו לזה כשני ימים ומצאו בפרשת וישב דף קפ ע"כ בזוהר הק' שמביא הלשון כן בודאי יש בזה ענין נסתר. וראה גם בסוה"ס שם: 'בלקוטי תנ"ך' [שבספר תולדות יצחק מהרה"צ הנ"ל] יש שם פלאי פלאים כי מרן זצוקלה"ה בליל ג' אסרו חג דשבועות תרכ"ז אמר תורה זו על לשון כתוב והיה כנגן המנגן ותהי עליו רוח אלקים אחר כך בבוקר ציוה להביא לפניו לשון הכתוב והנה כתיב ותהי עליו יד ה' ונתפלא מאוד שיצא מפיו דבר שלא ככתוב ונצטער מאוד על זה ולא זו ידו, וחיפשו בזוהר הקדוש וישב קפ ע"ב הובא לשון רוח אלקים ונח דעתיה ולכן נדפס בהבאת לשונות הזוהר הק' ובשעת אמירתו לא הזכירם כלל ואני הכותב ראיתי גם כן ברמב"ן על פסוק ויבז עשו את הבכורה מביא גם כן לשון הכתוב והיה כנגן וגו' רוח אלקים וכן ראיתי עוד באיזהו מקומן וגם במדרש שוחר טוב מזמור כד בפסוק לדוד מזמור והענין פלא. ואולי יש לצרף כאן גם מה שנמצא במאמרי הרב בעה"ת (תקס"ב ח"א עמ' מא) וז"ל: '...והנה באותיות תורה שבכתב ואתא מרבבות קודש פי' א"ת הם כללות אותיות וענין הא' השני, להורות עיקר שרש המשכות אותיותיה הוא מאלופו של עולם שהוא חכמה ובינה שהם הנק' אלפי' אאלפך חכמה...'. והן אמת שבגמ' מגילה טז, א הובא הפסוק בלשון ואתא וכ"ה בכמה מדרשי חז"ל, (ועיין מש"כ בזה הגרדצ"ה במאמר שלפנינו), אבל במקרא (דברים לג ב'): ואתה מרבבות קודש. [שוב הראוני מש"כ בספר מגדל עוז, כפר חב"ד תש"מ, עמ' תק"ז ובהערה שם, והוא פלא] עוד יש להביא כאן מש"כ הגאון אדר"ת (תפילת דוד, מהדורת אהב"ש עמ' כח): בסידור הג"ר יעב"ץ כתב שבנוסחת הספרדים יש [בברכת המינים] תיבות "לא" כחירגא דיומא לא שמיה ושרל"מ שלא ראה מקור מלת לא שהוא בה"א לה עי' דניאל ד' ל"ב וביומא כ' ב' הוא טעות המדפיסים לא בא' וכמו שהעיר כאדמו"ר הגאון ז"ל בגליון הש"ס שלו. עכ"ל. לדעת הגרדצ"ה בגוף המאמר, נוסח 'לא' שביומא אינו טעות הדפוס ושפיר אפשר לתלות עליו מליצה נאה זו.

39 ערך מאה נזכר לעיל הערה 4.

40 סופ"ד דחולין.

41 וראה גם בהגהתו בב"ק.

42 ראה דברי הרי"ש שפיגל לעיל הערה 35.

אילו זכינו היה הגרד"צ הילמן זצ"ל עורך מאמר זה לדפוס ומשלימו בכל מיני שלימויות כדרכו הטובה שלא להוציא מתח"י דבר בלתי מתוקן ואף מקדים לו פתיחה בהירה בסגנונו המיוחד, עכשיו שלא זכינו ונטרפה השעה, נטלנו על עצמינו מלאכה זו.

ובכן, קבצנו את כל המון הפתקאות שהשאיר אחריו בהם רשם את השינויים לסוגיהם, סידרנו אותם למחלוקתם. לרוב לא התערבנו בלשון הגרדצ"ה ורק במקומות מספר בהם היה נדרש, הוספנו או שינינו מילים בודדות וקטעי פתיחה⁴³. מחמת הימשכות הכתיבה על פני שנים הרבה, אין אחדות בסגנון הדברים, והדברים מוגשים כמות שיצאו מתח"י.

על אף גודל היגיעה, ידענו נאמנה כי לא נשלמה המלאכה, ולא רק משום שלא יצא מתח"י מחברה, אלא משום שנותרו בכת"י הגרד"צ, רישומים רבים מאד של ציוני מקראות והופעתם בתלמוד, שהיה בדעתו לסדרם ולבארם ולא זכה. מצורף לכך שגם הדברים המופיעים כאן, לא נופו על ידו כאשר היה עם לבבו וכאשר רשם בצידם במקומות הרבה שיש להוסיף בבירורם. תקותינו תאמצינו כי עכ"ז עלתה מלאכה זו בידנו בטוב, בס"ד.

אין יעודו של המאמר לשמש מפתח למקראות שבאו בדברי חז"ל בשינוי, אלא לבאר את דרך חז"ל בהבאת המקראות, וזאת ע"י נתינת דוגמאות רבות. לפיכך לא סודרו הדוגמאות לפי סדר התלמוד או המקרא, אלא כפי העולה והמבואר מהם, ומהפרט ישכיל הקורא על הכלל.

זאת יתן המעיין אל ליבו כי כל הוויתו של מאמר זה, היה אצל הגאון רבי דוד צבי, כשונה בין הפרקים, גנובתי יום גנובתי לילה, 'דומה דודי לצבי, מה הצבי הזה כשהוא ישן, עין אחת קמוצה ואחת פתוחה', כן הגאון רבי דוד צבי, עיניו פקוחות תמיד, לא יעף ולא יגע. ואף בעת שהיה מקמץ עין עיונו, עין הקורא להגיה פתוחה. ליבבתי באחת מעיני, באחד ענק מצורניך, צוארך בחרוזים, 'שהיו חורזים בדברי תורה ומדברי תורה לנביאים ומנביאים לכתובים'.

המעייין במאמר בשים לב, ישתומם על המראה, מגודל עבודה כבירה זו, פרי לימוד ודקדוק עד קוצו של יו"ד, עיון וחקירה לכל תכלית, והרי זו אסקפלריא המאירה של מחברו הדגול, מאיר עיני חכמים, מפליטת בית סופריהם, הגאון רבי דוד צבי זצ"ל.

קול אמר קרא, קול גדול ולא יסף – 'כי קולו חזק וקיים לעולם. דבר אחר: לא הוסיף להראות באותו פומבי'. באהלי תורה ינון שמו לדוד דור.

בצלאל דבליצקי